

СРПСКИ ЈЕЗИК, КЊИЖЕВНОСТ, УМЕТНОСТ

ЈЕВРЕЈИ

Уређивачки одбор

- Мр Зоран Комадина, редовни професор (декан)
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Милош Ковачевић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Драган Бошковић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Бранка Радовић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Јелена Атанасијевић, ванредни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Анђелка Пејовић, редовни професор
Филолошки факултет, Београд
- Др Владимир Поломац, ванредни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Никола Бубања, ванредни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Часлав Николић, ванредни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Мирјана Мишковић Луковић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Катарина Мелић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Персида Лазаревић ди Ђакомо, редовни професор
Универзитет „Г. д Анунцио”, Пескара, Италија
- Др Ала Татаренко, ванредни професор
Филолошки факултет Универзитета „Иван Франко”, Лавов, Украјина
- Др Зринка Блажевић, редовни професор
Филозофски факултет, Загреб, Хрватска
- Др Миланка Бабић, редовни професор
Филозофски факултет, Универзитет Источно Сарајево, Босна и Херцеговина
- Др Михај Радан, редовни професор
Факултет за историју, филологију и теологију, Темишвар, Румунија
- Др Димка Савова, редовни професор
Факултет за словенску филологију, Софија, Бугарска
- Др Јелица Стојановић, редовни професор
Филозофски факултет, Никшић, Црна Гора

Уредник

- Др Драган Бошковић, редовни професор (одговорни уредник)
Др Часлав Николић, ванредни професор

Рецензенти

- Др Душан Иванић, редовни професор (Београд)
Др Александар Јерков, редовни професор (Београд)
Др Драган Бошковић, редовни професор (Крагујевац)
Др Катарина Мелић, редовни професор (Крагујевац)
Др Богуслав Зјелински, редовни професор (Познањ, Пољска)
Др Душан Маринковић, редовни професор (Загреб, Хрватска)
Др Роберт Ходел, редовни професор (Хамбург, Немачка)
Др Ала Татаренко, ванредни професор (Лавов, Украјина)

СРПСКИ ЈЕЗИК, КЊИЖЕВНОСТ, УМЕТНОСТ
Зборник радова са XV међународног научног скупа
одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу
(30–31. X 2020)

Књига II/1

ЈЕВРЕЈИ

Уредници

Проф. др Драган Бошковић
Проф. др Часлав Николић

Крагујевац, 2021.

САДРЖАЈ

1.

Nevena M. ĐAKOVIĆ

JASENOVAC: OD HOLOKAUSTA DO ŽRTVENOG NARATIVA / 17

Vesna S. PERIĆ

FENIKS JE ŽENSKOG RODA: (NE)MOGUĆNOST
ISCELJENJA TRAUME IZREČENE SOTTO VOCE / 25

Сашиа Ж. РАДОВАНОВИЋ

ЈЕВРЕЈСКО ПИТАЊЕ У НИЧЕОВОЈ ФИЛОЗОФИЈИ / 35

Suzana J. MARJANIĆ

CHARLES PATTERSON I JACQUES DERRIDA
О HOLOKAUSTU ŽIVOTINJA / 43

Sabina S. GIERGIEL

NA MARGINI ISTORIJE: ŽIVOTINJE I HOLOKAUST U ROMANU
AVETI IZ JEDNOG MALOG GRADA IVANA IVANJIJA / 53

Бранислав М. ЖИВАНОВИЋ

ОДЛИКЕ ЕСЕЈИСТИЧКОГ СТВАРАЛАШТВА
ВАЛТЕРА БЕНЈАМИНА / 63

Милица М. КАРИЋ

ШОА/ХОЛОКАУСТ: КЊИЖЕВНОКУЛТУРОЛОШКИ ОДГОВОР / 77

Нађаиша П. РАКИЋ

ПОСТКОЛОНИЈАЛНО ПРОМИШЉАЊЕ ЕВРОПСКОГ ХОЛОКАУСТА / 93

Александра П. СТЕВАНОВИЋ

ЈЕЗИК БЕЗ ИДОЛА: ОД ВОДИЧА ЗА ЗБУЊЕНЕ
ДО РЕЧНИКА ТЕХНОЛОГИЈЕ / 109

2.

Светлана М. РАЈИЧИЋ ПЕРИЋ

ИДЕНТИТЕТ САВРЕМЕНЕ ИЗРАЕЛСКЕ ПОЕЗИЈЕ
ИЗМЕЂУ НЕОПСАЛМОДИЧНОГ И ПРОФАНОГ,
ЦИОНИЗМА И АКУЛТУРАЦИЈЕ / 121

Владимир Б. ПЕРИЋ

ПАЛИМПСЕСТ ПРОГОНА: ПРЕВЛАДАВАЊЕ АНТИСЕМИТИЗМА
У РОМАНУ ОЛГЕ ТОКАРЧУК КЊИГЕ ЈАКОВЉЕВЕ / 137

Јасмина М. АХМЕТАГИЋ

ТРАУМА НЕИЗРЕЦИВОГ И ОБЛИКОВАЊЕ ИДЕНТИТЕТА:
БЕСУДБИНСВО ИМПРЕА КЕРТЕСА / 147

Катарина Н. ПАНТОВИЋ
„ВЕРОВАТНО ЈЕВРЕЈИН” – ПИТАЊЕ ЈЕВРЕЈСТВА ФРАНЦА КАФКЕ / 157

Милош М. ЈОВАНОВИЋ
ЛЕСИНГОВ НАТАН МУДРИ И НЕМАЧКА
ФИЛОЗОФИЈА ПРОСВЕТИТЕЉСТВА / 169

Светлана В. СТЕВАНОВИЋ
АНТИСЕМИТИЗАМ У ДЕЛУ ПИЈА БАРОХЕ / 177

Милица С. СТАНКОВИЋ
БУЂЕЊЕ УНУТАР СНА: КАБАЛИСТИЧКА ТРАДИЦИЈА
У ПРОЗИ ХОРХЕА ЛУИСА БОРХЕСА / 189

Данијела М. ЈАЊИЋ
РАЗУМ И СТВАРНОСТ У РОМАНУ ЗАР ЈЕ ТО ЧОВЕК ПРИМА ЛЕВИЈА / 203

Андријана М. ЈАНКОВИЋ
ЈЕВРЕЈИН КАО СТРАНАЦ У НОВЕЛИ „ГОЈ”
(„UN GOÛ”) ЛУИЋИЈА ПИРАНДЕЛА / 213

Љиљана З. ПЕТРОВИЋ
ТРАУМА – МЕМОРИЈА И НАРАЦИЈА: А. БАРИКО И С. ЖАПРИЗО / 223

Татара В. VALČIĆ BULIĆ
JOURNAL D'UNE FEMME DE CHAMBRE D'OCTAVE MIRBEAU
ET L'ANTISÉMITISME DES ANNÉES 1900 EN FRANCE / 233

3.

Катарина В. МЕЛИЋ
HISTOIRE ET POSTMÉMOIRE: HISTOIRE DES GRANDS-
PARENTS QUE JE N'AI PAS EUS D'IVAN JABLONKA / 243

Јелена С. МЛАДЕНОВИЋ
АУШВИЦ ДАНАС – ОПРАШТАЊЕ КАО ПОМИРЕЊЕ И НЕМИРЕЊЕ / 253

Дејан Д. АНТИЋ
СТРАДАЊЕ НИШКИХ ЈЕВРЕЈА У КОНЦЕНТРАЦИОНОМ
ЛОГОРУ НА ЦРВЕНОМ КРСТУ (1941–1944) / 263

Јелена Д. LOPIČIĆ JANČIĆ i Ljubica M. VASIĆ
GENOCIDE AGAINST THE JEWS IN SERBIA IN 1941–1945 / 271

Александра Р. ПОПИН
ВИЦ О ЈЕВРЕЈИМА У ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИМА (ХУМОР И РАТ) / 283

4.

Aleksandar D. RADOVANOVIĆ
„ЈЕВРЕЈСКО ПИТАЊЕ” I ИМИГРАНТСКА КРИЗА У БРИТАНИЈИ
ПОЗНОГ ВИКТОРИЈАНСКОГ ДОБА / 295

Tomislav M. PAVLOVIĆ
ANTISEMITIZAM T. S. ELIOTA
ILI KO JE ZAPRAVO GOSPODIN BLAJŠTAJN / 309

Азра А. МУШОВИЋ
СА ДИСТАНЦЕ – СИЛВИЈА ПЛАТ, ПЕСМЕ О ХОЛОКАУСТУ
И ПИТАЊЕ ИДЕНТИФИКАЦИЈЕ „НЕ-ЖРТВЕ” / 319

Ана М. СИТАРИЦА
ЈЕВРЕЈСКО НАСЛЕЂЕ У ДРАМСКОМ СТВАРАЛАШТВУ
ХАРОЛДА ПИНТЕРА / 331

Андрија З. АНТОНИЈЕВИЋ
АКТУЕЛНОСТ ХОЛОКАУСТА У ДРАМИ ПЕПЕО
ПЕПЕЛУ ХАРОЛДА ПИНТЕРА / 329

Александра З. СТОЈАНОВИЋ
ХИБРИДНИ ИДЕНТИТЕТ QUEER ЈЕВРЕЈА У ДРАМИ
АНЂЕЛИ У АМЕРИЦИ ТОНИЈА КУШНЕРА / 351

Violeta M. JANJATOVIĆ
DRUGI U DRUGOM SVETSKOM RATU: SLIKA ЈЕВРЕЈА У
ROMANU BALKANSKA TRILOGIЈА OLIVIЈЕ MENING / 363

Vorjanka Z. ĐERIĆ DRAGIĆEVIĆ
(POST)МЕМОРИЈА И НАРАСИЈА ТРАУМЕ: ZLOKOVNI
CRNI PSI ПЈАНА МАКЈУАНА / 373

Јелена М. ТОДОРОВИЋ ВАСИЋ
БРУНОВА ПЕРЦЕПЦИЈА ЈЕВРЕЈА У РОМАНУ ДЕЧАК
У ПРУГАСТОЈ ПИЦАМИ ЦОНА БОЈНА / 381

3

Дејан Д. АНТИЋ¹

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департаман за историју

СТРАДАЊЕ НИШКИХ ЈЕВРЕЈА У КОНЦЕНТРАЦИОНОМ ЛОГОРУ НА ЦРВЕНОМ КРСТУ (1941–1944)²

Други светски рат један је од најкрвавијих светских сукоба у историји човечанства. Оштрице ратних дејстава и тешких времена нацистичке окупације у периоду од априла 1941. до јесени 1944. године нису заобишле ни југ Србије. По успостављању контроле над овом облашћу окупаторске власти су у Нишу формирале нацистички концентрациони логор у којем је страдао велики број Срба, Јевреја и Рома. Предмет нашег истраживања јесте страдање нишких Јевреја у концентрационом логору на Црвеном крсту. Имајући у виду постотак жртава лагера Ниш према националности, може се рећи да чланови јеврејске заједнице нису заостајали за Србима. Како су Јевреји између два рата на простору Србије имали висок проценат заступљености у грађанској елити, то је њихов губитак и највидљивији. У раду ће бити речи о јеврејској заједници у Нишу, концентрационом логору Црвени крст, масовним злочинима нациста у сектору Фелкомандантуре 809, као и о стрељанима, међу којима је било неколико јеврејских лекара (др Велизар Пијаде и тадашњи председник јеврејске општине Ниш др Боривоје Бераха), два адвоката, три индустријалца (Мориц и Чиви Нисим), рабин Аврам Данити и неколико глумаца из фамилија Данон и Данити.

Кључне речи: Други светски рат, Јевреји, страдање, Лагер Ниш, грађанска елита

Списи који говоре о постојању Јевреја у Нишу датирају још из XVIII века. Рабин Аврам Данити, који је трагао за информацијама о јеврејској заједници у Нишу међу књигама нишке Јешиве помиње белешке које садрже приказ јеврејске заједнице у Нишу, као и признанице разних шалијаха из друге половине XVIII века. О броју Јевреја у Нишу у првој години ослобођења од турске власти знајемо из пописа становништва према коме је у граду било око 700 припадника јеврејске народности (Ђуровић 2003: 150). О присуству Јевреја у Нишу драгоцене податке доноси нам и књига евиденције јеврејског живља из 1895. године. По евиденцији књиге, у Нишу је живело 149 породица са 813 чланова јеврејске народности (Историјски архив Ниш, Црквено-школска јеврејска општина у Нишу, књига евиденције јеврејског живља, ЈОП-38). На основу мапе коју је сачинио др Аврам Нисим,³ Јевреји су били насељени у најстрожем центру данашњег града, у делу десно од нишке Тврђаве, и преко моста уз Нишаву, први и други ред стамбених јединица. У овом простору налазиле су се и две синагоге, велика „Ел Кал

1 dejan.antic@filfak.ni.ac.rs

2 Ово истраживање подржало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (Уговор бр. 451-03-9/2021-14/200165).

3 Др Аврам Нисим рођен у Нишу 1890. године. Студије медицине завршио је у Бечу, уз два прекида током балканских и Првог светског рата, кад је добровољно службовао у Војној болници у Нишу. По завршетку студија запослио се у Скопљу, где је радио као лекар током Другог светског рата до 1944. године, кад се прикључио партизанима. Преселио се са породицом у Израел 1948. године где је наставио лекарску праксу. Умро је у Хаифи 1978. године (Народни музеј Ниш, Збирка докумената и личних предмета заточеника Логора на Црвеном крсту, музејски картон предмета).

Гранде” и мала „Ел Кал Чико” у Давидовој улици. У граду је постојала и Јешива (јеврејска школа) у којој су се оспособљавали рабини за мале јеврејске општине (Народни музеј Ниш, Збирка докумената и личних предмета заточеника Логора на Црвеном крсту, План јеврејске махале, студијски материјал). У граду је још за време османске власти постојала јеврејска школа која је наставу обављала у згради Јеврејске општине. После ослобођења, јеврејска деца су школовање наставила у српско-јеврејској школи. Преподневна смена имала је наставу по редовном програму на српском језику, док су поподневна предавања била намењена деци јеврејске народности на хебрејском језику. Ширењу хорске културе у граду знатно је доприносило и српско-јеврејско певачко друштво Давид. У време Првог светског рата многи српски Јевреји придружили су се војсци Краљевине Србије исказујући оданост земљи у којој су живели. У временима по завршетку Великог рата долази до миграција јеврејског становништва из Ниша ка осталим већим градовима у Србији, па је према подацима Комисије за утврђивање ратних злочина из 1945. године уочи Другог светског рата у граду било 350 стално насељених припадника јеврејске народности (Ђуровић 2003: 151–153).

Нишки Јевреји су се пре Првог светског рата бавили углавном трговачким пословима, да би са стварањем Краљевине СХС/Југославије учествовали у отварању штедионица и покретању индустрије. Концентрација капитала подразумевала је неопходност школовања и образовања јеврејске омладине. Тако су млади Јевреји Ниша почели да уписују студије у Београду. Многи од њих су успели да уз подршку своје заједнице или београдске Потпоре – „Друштва за помагање ради изучавања заната, вештина и виших академских наука овде и на страни”, остваре планове у сфери образовања, али су их ратне страхоте Другог светског рата спречиле да се у струзи коју су усавршавали одуже своме друштву и држави (Озимих 2001: 55–60).

Други светски рат као најкрвавији светски сукоб у историји човечанства довео је до масовног уништења Јевреја кроз широке размере антисемитског покрета, који је постао изражен доласком националсоцијалистичке партије на власт у Немачкој. У Нишу је за време нацистичке окупације нестала читава јеврејска заједница, која је у граду постојала неколико векова. Нацисти су Ниш као важан политичко-економски центар југословенске монархије бомбардовали 8. априла 1941. године, а сутрадан 9. априла 1941. године умарширали у њега. По уласку у град формирали су Фелдкомандатуру 809 у згради Моравске бановине. Новооснована управа немачке окупационе власти сем нишког обухватала је лесковачки, зајечарски и крушевачки округ (Дејановић 1968: 101–114).

Нацисти су по освајању Ниша формирали у њему привремени логор за смештај ратних заробљеника југословенске краљевске војске, да би септембра 1941. године он прерастао у концентрациони логор на Црвеном крсту (Das Anhalter lager-Nisch). Зграда магацина војне опреме који је био у саставу касарне коњичког пука „Милош Обилић” искоришћена је за смештај логораша, а брдо Бубањ надомак Ниша послужило је као главна локација за њихово стрељање. Простор на којем се налазио логор био је велике површине. Радило се о згради са приземљем, спратом и поткровљем. Један део дворишта служио је као апел плац на којем су постројавани логораша, а други источни део дворишта као простор за „шетање” логораша. У изградњи логорског комплекса учествовали су и Јевреји, о чему сведоче изјаве првих група затвореника који су доведени у логор. „По доласку у логор затекли смо групу Јевреја који су истовремено били помоћна служба у самом логору. Они су се бринули о пријему затвореника, њиховом смештају,

купању, шишању и остатку. Јевреји су такође изводили мање важне радове у оквиру логорског комплекса” (Народни музеј Ниш, Студијска збирка Логора на Црвеном крсту – изјаве преживелих логораша, књига 21, Јордан Петровић Дане). Од септембра 1941. до септембра 1944. године у Концентрациони логор на Црвеном нацисти су непрестано доводили и одводили заробљенике. Дobar део заробљених скончао је на Бубњу, а било је и оних који су транспортовани за Бањицу, Сајмиште или неке друге нацистичке логоре у Европи (Озимих 2011: 3–5, 37).

Терор над јеврејским становништвом на простору Фелдкомандантуре 809 почео је одмах по окупацији Ниша. Сви Јевреји су у року од две недеље били приморани да се региструју и обележе траком са натписом „Јуде” и Давидовом звездом на прсима и леђима. Њихова имовина је најпре пописана, потом конфискована, а они су морали да прихвате принудни рад. Гестапо је претресао станове који су били евидентирани, а у том послу имао је подршку нишких фолксдојчера. Све драгоцености складиштили су у своје магацине, одакле су их касније транспортовали возовима за Немачку. Јеврејима у Нишу одузете су радње и предузећа, осим кожарске радње Дајч која је наставила са радом под комесарском управом. Јевреји су остали без своје имовине, а нешто мало имовине коју су понели са собом, одузели су им приликом логорисања или пред стрељање. Масовно хапшење Јевреја у Нишу и околини започело је октобра 1941. године и трајало је пар месеци, негде до средине јануара 1942. године. Можда би комплетан однос окупационих власти према Јеврејима током 1941. и 1942. године могли да прикажемо кроз неколико фаза. Период од априла до августа 1941. године карактеристичан је по увођењу у евиденцију, обележавању и ограничавању слободе кретања, пљачки јеврејске имовине, увођењу принудног рада и др. Период од августа до децембра 1941. године карактерисала су одвођења Јевреја у логоре и изналажење начина њиховог физичког уништења. У октобру 1941. године немачке управне власти су издале наредбу да се сви пунолетни Јевреји јаве у хотел Парк ради добијања даљих инструкција. Уместо инструкција, Јевреји који су дошли били су похапшени и одведени у Концентрациони логор на Црвеном крсту, да би од фебруара 1942. године наступила последња фаза – фаза потпуног уништења јеврејског живља Ниша и околине (Миловановић 1983: 90–92; Милентијевић 1978: 8).

Иако су велика хапшења кренула од јесени, било је и оних Јевреја који су похапшени још у јуну 1941. године. Један од њих био је познати јеврејски лекар из Ниша др Боривоје Бераха. Радило се о нишком лекару који је још 20-их година лечио Нишлије у градској амбуланти, али и као лекар за кућне посете односно визите. Њега су заједно са нишким јеврејским свештеником нацисти одвели у затвор Управе полиције, а касније су обојицу пребацили у логор на Црвеном крсту. Исту судбину имао је и лекар Велизар Пијаде, брат Моше Пијаде који је са групом од 17 јеврејских породица од близу 90 чланова из Лесковца доведен у нишки логор. Убрзо за њим у логор је доведена и његова ћерка Јелена. Нацисти нису правили разлику међу заробљеним Јеврејима. У логор су довођени Јевреји оба пола и свих старосних доба, од деце до стараца (Миловановић 1983: 90–92). Било је честих случајева у којима су деца јеврејске народности остајала сама у логору јер нису са родитељима транспортована на Бубањ или неко друго стратиште. Тада су бригу о њима преузимале жене које су се налазиле у логору трудећи се да им олакшају трагедију која их је снашла. О једној оваквој слици сведочи и логораш Мирослава Савић у својој изјави:

„У мом сећању остала ми је судбина јеврејске породице из Зајечара. То су били неки лекари који су лечили сиромашне људе у граду и уживали велику репутацију. Без

обзира на посвећеност грађана да ослободе породицу, ипак су ухапшени и доведени у логор са четворо деце: три девојчице и једним дечаком. Родитељи и дечак су брзо стрељани по доласку у логор, а девојчице су остале с нама у соби. Девојке су имале дуге плетенице, а пошто су добиле ваши, предложили смо да се ошишају. Једна од њих је рекла: 'Не могу то учинити без знања моје маме'. Доктор Пијаде је предложио да у писму које ће наводно послати њиховој мајци траже сагласност за то. Било је дирљиво видети три девојчице како седе и пишу родитељима који су давно убијени. Средња девојчица, која је била најинтелигентнија, погледала ме је и рекла: 'Написала сам ово писмо, али сигурна сам да га моја мама неће примити је из једноставног разлога што она више није међу нама'. Једног дана су и њих одвели на погубљење, а ми смо им весело махале, покушавајући да не сазнају куда их воде.' (Народни музеј Ниш, Студијска збирка Логора на Црвеном крсту – изјаве преживелих логораша, књига 12, изјава Мирославе Савић).

Простор у којем су затварани Јевреји у логору Ниш био је у поткровљу логорске зграде. Услови за боравак у наведеном простору били су равни нули. У прљавом и хладном делу зграде најпре су се од последица влаге и хладноће разбољевала деца и старци који су без медицинске помоћи умирали од упале плућа (Народни музеј Ниш, Студијска збирка Логора на Црвеном крсту – изјаве преживелих логораша, књига 22, Изјава Хранислава Гвозденовића). „Сећам се да је таван био препун Јевреја, док су на доњем спрату биле њихове жене са децом. Мушка деца која су имала више од 14 година пребачена су на таван са својим очевима. Јевреји су довођени из целе наше земље, па чак и из неке друге земље”, стајало је у изјави једног логораша. (Народни музеј Ниш, Студијска збирка Логора на Црвеном крсту – изјаве преживелих логораша, књига 22, Изјава Николић Милорада).

Однос нацистичких власти према Јеврејима био је бруталан. Тучени су, малтретирани, а поједини ликвидирани и у самом логорском кругу. Па ипак, највећи број Јевреја из нишког логора ликвидирао је током фебруара 1942. године. Иако су нацисти још током 1941. године планирали и почели са извршењем масовних злочина над јеврејским становништвом, у логору Црвени крст прво масовно одвођење на стрељање нишких Јевреја извршено је 17. фебруара 1942. г. на Бубњу. Оно је уследило као део нацистичког плана, и као одмазда због организованог бекства из логора које је изведено 5 дана раније. Брдо Бубањ изнад Ниша постало је 17. фебруара 1942. године гробница 530 Јевреја мушкараца међу којима су се нашли и дечаци старији од 12 година (Озимих 2014: 15–17).

Тог несрећног дана потпуно је затрta комплетна јеврејска грађанска елита у Нишу. Побијени су угледнији нишки Јевреји међу којима су се истицали рабин Моша Бераха; новинар Данило Букиш; лекар и председник Јеврејске црквене општине др Боривоје Бора Бераха; лекар др Јаков Мандил; др Моша Челебоновић; др Самуил Хазан (први нишки стоматолог); браћа Чиви и Шаул Нисим, власници велике трговине „Браћа Нисим”; Моша Варон, адвокат, стрељан на свој 33. рођендан; глумац Бора Данити; сликар и професор ликовног у нишкој гимназији Моша Шоамовић (Злагих 1994: 36–37; Озимих 2014: 19–20; Макарић 2014: 23).

Истог месеца у Ниш је из Берлина превезено специјално возило за брже убијање логораша „Сауер”. Иако је подсећао на аутобус без седишта, радило се о специјално урађеној гасној комори која је била херметички затворена и у којој је могло да стане до стотинак људи. Возило је било тамно плаве боје и увек паркирано изван логора. Када би се напунило са затвореницима, по изласку из града нацисти би пустили гас који је након петнаестак минута убијао све путнике.

Након тога су исти превозени до одредишта за укопавање лешева (Левентал 1952: 29–32).

После депортације свих мушкараца Јевреја на Бубањ, у нишком логору је остало 220 јеврејских жена и деце. Њима је било јасно да више никада неће видети своје очеве, мужеве и синове. О овом догађају сведочи логораш Јелисавета Благојевић у својој изјави:

„Једног јутра чули смо камионе. Одвезли су на Бубањ одрасле Јевреје, а деца су остала. Тада је Ђурика дошао у женску собу и рекао: 'Пођите са мном, не знам шта да радим са овом децом'. Одвео нас је у камп број 5, где је било 15–20 деце. Међу њима је било браће и сестара. Зграбили су кофере и плакали за мајкама и очевима. Неуверљиво смо их тешили да су отишли у Београд и да ће се вратити. Срце нам је било сломљено. Утешивши их, Ђурика им је дао папир и оловку да 'напишу родитељима'. Увек смо били са децом. Једног дана дошао је камион. Припремили смо и извели децу. Требало је да их одведу у Београд. Била су то деца од 2–8 година” (Народни музеј Ниш, Студијска збирка Логора на Црвеном крсту – изјаве преживелих логораша, књига 12–13, изјава Јелисавете Благојевић).

Непуних недељу дана после масовног стрељања на Бубњу, 24. фебруара 1942. године групе од преосталих 220 Јеврејки и њихове деце пребачена је железницом у теретним вагонима за логор Сајмиште. Ове жене су из Ниша изведене ноћу, како грађани не би гледали непочинства нациста. Деца су се смрзавала и плакала. Од логора до железничке станице на Црвеном крсту вођени су пешице. На том путу нацисти су убили једно дете, унуче др Боре Бераха. У вагонима којима су превозени није било грејања па су мајке својим телима грејале уплашену и изнурену децу. На Сајмиште су стигли 25. фебруара и тамо су убрзо побијени. Када су видели полупразно двориште и логорске просторије, преосталим нејеврејским затвореницима у концентрационом логору Црвени крст било је потпуно јасно каква је судбина задесила јеврејске жене и децу. (Миловановић: 150–151).

Из масе лесковачких Јевреја која је новембра 1941. године допремљена у нишки логор у последњој групи јануара 1943. године страдао је и др Велизара Пијаде. Све до своје смрти, он је од јануара 1942. године обављао дужност логорског лекара. Био је то најдирњи период из прошлости овог логора. На прагу 1942. године логораша су стрпљиво припремали организовано бекство. Убиство једног Немца које су извршили припадници Озренског партизанског одреда убрзало је припрему. Током 9. фебруара нацисти су прочитали имена 81 затвореника предвиђеног за стрељање. Др Пијаде је успео да сазна и дојави логорашима да се на брду Бубањ већ копају јаме у којима ће бити укопани стрељани логораша, што је 12. фебруара резултирало побуном и бекством око 105 логораша, док их је 42 остало мртво на бодљикавим жицама којима је логор био опасан. Они који нису успели да побегну скупо су платили ову побуну. Многи од њих су стрељани на Бубњу 16, 17. и 19. фебруара. Преостали су тучени и малтретирани. Као логорски лекар др Велизар Пијаде је покушавао да им својим медицинским умећем, колико је то уопште било могуће, олакша муке и страдања. Непуних годину дана касније и сам је страдао од нациста (Антић, Озимић 2019: 142–143). На основу бројних сведочанстава можемо рећи да су нацисти комплетно јеврејско становништво из Ниша и са територије под управом Фелкомандантуре 809 крајем 1943. године уништили.

У фонду Историјског архива Ниш Окружно повереништво за утврђивање злочина окупатора и његових помагача Ниш сачувано је доста докумената који сведоче о нечасним поступцима нишких фоксдојчера који су проказивали

Јевреје и пљачкали њихову имовину. У документима су поменути Карло Унгар и Штефан Живковић, обојица агенти Гестапоа (Станчевски 2008: 34). Са друге стране, супротно овим поступцима, забележена су херојска дела многих нејевреја који су се истакли у помагању и прикривању Јевреја током Другог светског рата у Нишу ризикујући свој живот и животе породица. Иако је држава Израел 1963. године формирала Комисију за проглашење Праведника међу народима, једино је Јелена Главашки постхумно одликована 1987. године на иницијативу преживеле Јеврејке Жени Лебл. Поред ње треба свакако поменути Радојицу Станковића, дугогодишњег секретара Друштва Црвеног крста, Михајла Јанковића, Радоша Ђелосевића, Божидара Бојића Бојиновића, Станишу Стојановића и Драгишу Цветковића некадашњег председник владе Краљевине Југославије (Народни музеј Ниш, Студијска збирка Логора на Црвеном крсту).

Узевши све податке у обзир, можемо рећи да је јеврејски живаљ из Ниша и околине током Другог светског рата имао исти геноцидни третман од стране нацистичких власти и њихових бугарских помагача као што су имали Јевреји широм ратом захваћене Европе. Следбеници Адолфа Хитлера су по окупацији Краљевине Југославије беспоговорно спроводили у дело политику Холокауста. У првим месецима њихове владавине нишки Јевреји су евидентирани и пљачкани, а током јесени па све негде до краја 1941. године ловљени и хапшени од Гестапоа и локалних фолксдојчера. Неколико дана по успешно изведеном бекству дела заточеника из логора на Црвеном крсту 12. фебруара 1942. године, за нишке Јевреје почео је пакао. Од средине фебруара 1942. до краја 1943. године нацисти су спровели у дело масовне егзекуције Јевреја које су резултирале потпуним уништењем јеврејског живља у областима под управом Фелкомандантуре 809. У Нишу у којем је до Другог светског рата живело неколико стотина Јевреја, након нацистичког геноцида и ратних страхота (1941–1944) остало је свега десетак.

ИЗВОРИ

- Историјски архив Ниш, Црквено-школска јеврејска општина у Нишу, књига евиденције јеврејског живља, ЈОП-38.
- Народни музеј Ниш, Збирка докумената и личних предмета заточеника Логора на Црвеном крсту, музејски картон предмета.
- Народни музеј Ниш, Збирка докумената и личних предмета заточеника Логора на Црвеном крсту, План јеврејске махале, студијски материјал.
- Народни музеј Ниш, Студијска збирка Логора на Црвеном крсту – изјаве преживелих логораша, књиге 12, 13, 21 и 22, изјаве Јордана Петровић Дане, Мирославе Савић, Милорада Николића, Јелисавете Благојевић.

ЛИТЕРАТУРА

- Антић, Озимић 2019: Д. Антић, Н. Озимић, Судбине и важност логорски лекара – заточеника логора на Црвеном крсту/Други светски рат, *Зборник радова: Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура*, књ. 9, Зајечар: Историјски архив „Тимочка крајина”.
- Дејановић 1968: Д. Дејановић и др, *Ниш у вихору ослободилачког рата*, Београд: Савез удружења бораца народноослободилачког рата СР Србије.

- Ђуровић 2003: Љ. Ђуровић, Црквено-школска јеврејска општина у Нишу у документима истоименог архивског фонда, *Пешичаник* бр. 1, Ниш: Историјски архив Ниш.
- Златић 1994: Ј. Златић, *Страдалаштво српског народа у нишком ратном округу: (1941–1944). I. Злочиначка активност немачке фелдкомандантуре 809 – Ниш и првог краљевског (буџарског) окупиционог корпуса*, Ниш: Просвета.
- Левентал 1952: Z. Levental, *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Beograd: Savez jevrejskih opština FNR Jugoslavije.
- Макарић 2014: М. Макарић, *Незавршена прича о Моши Шоамовићу*, Ниш: Народни музеј Ниш.
- Милентијевић 1978: З. Милентијевић, *Јевреји заточеници Лоџора Црвени крст*, Ниш: Народни музеј Ниш.
- Миловановић 1983: М. Миловановић, *Немачки Концентрациони лоџор на Црвеном крсту у Нишу и стрељања на Бубњу*, Београд: Институт за савремену историју.
- Озимић 2001: Н. Озимић, *Јевреји Ниша, Научни подmladak 1-2001*, Ниш: SKC.
- Озимић 2011: Н. Озимић, *Лоџор на Црвеном крсту*, Ниш: Народни музеј Ниш.
- Озимић 2014: Н. Озимић, *Јевреји у лоџору на Црвеном крсту*, Ниш: Народни музеј Ниш.
- Станчевски 2008: И. Станчевски, Окружно повереништво за утврђивање злочина окупатора и његових помагача Ниш (КОЗАРА) 1944-1947, *Пешичаник* бр. 6, Ниш: Историјски архив Ниш.

THE SUFFERING OF JEWS IN THE “CRVENI KRST” CONCENTRATION CAMP IN NIŠ (1941–1944)

Summary

The Second World War is one of the most violent world conflicts in the history of mankind. The impact of war and the difficulties that the Nazi occupation imposed between April 1941 and the autumn of 1944 did not exclude the southern parts of Serbia. After establishing control over this area, the occupation administration formed a Nazi concentration camp in Niš, where a large number of Serbs, Jews, and Romanians were executed. The topic of our research is the suffering of the Jews from Niš in the “Crveni krst” concentration camp. Having in mind the percent of the victims in the concentration camp in Niš according to their nationality, it could be said that the members of the Jewish community were not far behind the Serbs in terms of losses. Seeing as how Jews between the two world wars made up a high percentage of the social elite, their losses were by far the most evident. This paper, based on relevant literature, archival materials, and the statements of the camp survivors, covers the topics of the Jewish community in Niš, the “Crveni krst” concentration camp, mass Nazi crimes in the Field Headquarters Sector 809, as well as the people executed at Bujanj, among whom were a few Jewish doctors (including Velizar Pijade and the president of the Jewish municipality at the time, Borivoje Beraha), two lawyers, three industrialists (including Moric and Ćibi Nisim), rabbi Avram Daniti, and a few actors from the Danon and Daniti families.

Keywords: the Second World War, Jews, suffering, concentration camp in Niš, social elite

Dejan D. Antić

